

רבי דוד כהנא.

א.

ר' דוד כהנא נולד בעיר אודיסה בחג השבועות, תקצ"ה (1838), לאביו ר' יצחק בר' דוד כהנא. ר' דוד כהנא הוא, איפוא, אחד מן המועטים מאד שבילידי-אודיסה, שעשו להם שם בספרות העברית. אכן, גם אבי-אביו, ששם נכדו כשמו, אף הוא כבר תפס מקום חשוב באודיסה. ר' דוד כהנא הזקן היה חתנו של הרב הראשון באודיסה, ר' יצחק רבינוביץ. בשנת תקס"ט נבחר ר' יצחק רבינוביץ זה, שהיה קודם רב בִּבְנֵדֵרִי (ביסאראביה), לרב באודיסה ושמש כאן ברבנות שש שנים. וכשנפטר בשנת תקע"ה מלא את מקומו לפי שעה חתנו ר' דוד כהנא, זקנו של סופרנו. בלא שכירות היה רד"כ הוקן „דיין“ ו„מורה-הוראה“ לעדה החדשה, כי היה אדם אמיד ועסק במסחר. אבל לא ארכו ימי רבנותו החפשית: בשנת תקפ"א (1821), בימי המרידה של היוונים בתורכים, התנפלו היוונים על היהודים באודיסה בתואנה, שיהודי-קושטה עוזרים לרעה על-יד התורכים ברדיפת-היוונים – ו„כל ישראל ערבים זה בזה“. זה היה הפוגרום האודיסאי הראשון, שאך מועטים יודעים את היותו. ובפוגרום זה הוכה הרב ר' דוד כהנא הזקן על-ידי הפורעים מכות-מות, שלא יכול עוד להרפא מהן. ומאז היה חולה כל הימים עד שמת בשנת תקצ"ה לאחר שצָוָה לבניו, שלא יפריוו בשבחים על גבי המצבה, שיעמידו על קברו. וכך עשו בניו. צדקתו המרובה נתגלתה לא רק במה ששמש ברבנות שלא על מנת לקבל פרס, אלא גם במה שהיה מפריש מעשר ממנו – החלק העשירי מכל מה שהיה מרוויח בעסקיו – לדברים שבצדקה¹).

הילד דוד כהנא, בן-בנו של רב ובנו של תלמיד-חכם, גדל ככל ילדי-ישראל לפני שבעים שנה ויותר: למד בחדר חומש וגמרא. אבל עוד בילדותו

¹ עיין מאמרו העברי של ר' דוד כהנא נכדו: „זכרון בספר משפחה“, כנסת-ישראל, ח"א.

См. 784 ואילך, וטאמרו הרוסי: Первые десятилетия еврейской общины в Одессѣ и погромъ 1821 г. (Евр. Старина, III, 260—267).

התנכר בשנאתו אל הפלפול ובאהבתו אל הפשט. וכשמלאו לו י"ד שנים התחיל ללמוד מעצמו דקדוק ותנ"ך על-פי הפשט הפשוט, וכן גם לעיין במדרשים ובספרי-המחקר הישראליים העתיקים („בחינת-עולם“, „מעשי-טוביה“, „הכוזרי“, „העקידה“, „חובות-הלבבות“, ועוד). אז התחיל מרגיש צורך בידיעת לשונות זרות ובקושי גדול למד מעצמו גרמנית וצרפתית. ביחוד לקחו את לבו ספרי דברי-הימים, ועוד כשהיה בחור צעיר מאד היה מפזר את כל הכסף, שהיה מקבל מאביו, – כי אמיד היה אביו והוא היה בן-יחיד לאבותיו, – על קנית ספרי-היסטוריה. כבר אז ברור היה הדבר, שיהא העלם חוקר בדברי-הימים לבני-ישראל.

בשנת תרט"ז, כשהיה בן י"ח שנים, השיא אותו אביו, כמנהג הימים ההם, אשה מעיר איזמאיל (בביסארביה), שראה עמה חיים טובים יותר מארבעים שנה. היא היתה אשה חכמה ומסורה לבעלה בכל לבה ונפשה. היא מתה בכ"ה כסלו תרס"ב. ואז נשא ר' דוד כהנא אשה שניה, שמתה לאחר שתי שנים, ובשנת תרס"ה נשא את אשתו השלישית, שעמה ראה חיים עד יום-מותו.

לאחר שנשא את אשתו הראשונה ישב סמוך על שלחן-חותנו (גם-כן כמנהג הימים ההם) שנתיים באיזמאיל. אבל בשנת תרי"ח מת עליו ר' יצחק אביו במבחר-שנותיו, בן מ"ה שנים. ואז עזב ר' דוד כהנא את איזמאיל ובא לאודיסה, כדי לקום על נחלת אביו. אחר-כך נעשה תושב-אודיסה, עסק במסחר כמה שנים, קנה בית-חומה באחד מרחובות-העיר הראשיים ומזה היתה פרנסתו מצויה בכבוד.

וכתושב-אודיסה ואחד מחכמיה ועשיריה נבחר בשנת תרל"ג על-ידי חברת „מפיצי-השכלה“ בפטרבורג בתור חבר וסופר. ובשנת תרל"ח נבחר על-ידי ראשי העדה הישראלית לגבאי בתלמוד-התורה ובית-היתומים, שאז עדיין היו מוסד אחד. בכהונתו זו שמש קרוב לשתיים-עשרה שנה, ובכל כחו השתדל אז להרבות את ידיעת לשוננו בקרב בני-העניים ולטעת בהם אהבה אל קדשי-ישראל. ולתכלית זו הביא (בשנת תרמ"א) את ש"י אברמוביץ (מנדלי מוכר-ספרים) מז'יטומיר להיות המשגיח והמורה הראשון בתלמוד-תורה, ובכהונה זו שמש שי"א עד יום-מותו.

מיום שנתפטר כהנא מגבאותו היתה איזו מרירות בלבו והוא נתרחק מכל צרכי-הצבור והתמכר רק לספריו ולעבודתו המדעית. בקיץ, תרע"ה, נתמוטטה בריאותו, שעד כאן היתה חזקה ומצוינת למרות שבעים ושבע שנותיו. לסוף חלה מחלת-מעיים קשה ולאחר שהיה מוטל במטה כעשרה ימים, נפטר בדעה צלולה ובהכרה ברורה, שהוא מת, אור ל"ד אלול, תרע"ה, (10 לאבגוסט 1915).

אלה הם חייו הפרטיים של ר' דוד כהנא. חיים שקטים וצנועים, בלא סערות וסכסוכים ופעולות חיצוניות. עיקר חייו, כחיי כל חכם אמתי, הלא הם — ספריו ומאמריו המרובים, שמגיעים עד שמונים במספרם.

ב.

מאמרו הראשון של ר' דוד כהנא היה „העצמות היבשות” — פרק בהיסטוריה היותר קדומה (בדבר ההיות שלפני המבול), שנדפס ב„המליץ” תרכ”ו (1866). ומאז, במשך יובל שנים, לא עברה עליו כמעט שנה אחת, שלא פרסם בה ספר או מאמר מדעי חשוב. וחזן מארבעה מאמרים שלו, שנדפסו במקרה רוסי, אבל אף הם נכתבו במקורם בעברית — כל ספריו ומאמריו כולם עבריים. ובוזה הוא מחייב את הכמי־ישראל שבמערב-אירופא ואף אחדים מאלה שברוסיה, שכתבו את רוב ספריהם בלועזית. את כל ספריו ומאמריו אפשר לחלק על-פי התקופות הגדולות של דברי־ימי־ישראל:

(א) ספרים ומאמרים הנוגעים לתולדות־ישראל בימי בית ראשון ושני.

רוב המאמרים והספרים, שכתב על תקופה גדולה זו, נוגעים להקירת כתב־בית־הקודש. רק ספר אחד נוגע לתולדות־ישראל עצמן בימי בית ראשון: „תולדות שלמה המלך” (נדפס ב„השחר”, שנה י”א, ובספר מיוחד, ווינה תרמ”ג). ספרו העיקרי, הנוגע בחקירת כתב־הקודש, הוא: „מסורת סייג למקרא”, שנדפס ב„השחר” שנה תשיעית ושנה עשירית ויצא אחר־כך בתור ספר מיוחד (ווינה, תרמ”ב). בספר זה השתדל להוכיח, שנוסח התנ”ך שבידינו מקורי ונכון הוא, והשבעים והפשיטא נשתבשו בכמה מקומות מפני מעוט ידיעתם בלשון העברית ומפני שבימיהם עדיין לא היה הנקוד קבוע בישראל. ובספר זה דבר משפטים עם גרץ על שהוא משבש את הכתובים ללא־צורך. — ונטיתו לקיים את ההשקפה המסורה נתגלתה גם בספרו „דבר אסתר” (תרמ”א), שבו השתדל להוכיח, שטועים הם החוקרים, שכופרים באמתותו של המאורע המסופר במגלת־אסתר, ובמאמרו „מחקרי קהלת בן דוד” (נדפס ב„הכרמל” תרמ”א), שבו השתדל להוכיח, ששלמה הוא־הוא מחבר הספר „קהלת”. וגם במאמרו „מבוא לפרשת־בלעם” (שנדפס ב„האור” הרומיני, שנה ראשונה, ויצא בתור מחברת מיוחדת, לבוב תרמ”ג) נלחם הוא בהשקפה של גייגר ופירשט, שפרשת־בלעם מאוחרת היא; ולא עוד אלא שבמאמרו: „חידות מני קדם” (נדפס ב„האשכל” חלק ז’), הוא מוכיח על-פי הרשימות שעל־גבי

מזמורי־הלים, שכל המזמורים, ששם דוד נקרא עליהם, ואף הסתמיים, נתחברו על־ידי דוד המלך!...

וכיחסו אל כתבי־הקודש כך אף יחסו לספר בן־סירא. ארבעה מאמרים הדפיס על בן־סירא (ב"השלח", כרך ג', כרך ט', כרך י' וכרך י"ח). ובכל המאמרים הללו הגן על הכתיב לעומת הקרי (תקון־סופרים שבשולי כתב־היד) ויחס למחבר קדמות מרובה מזו שמיחסים לו רוב החכמים. כל השקפתו זו בצרוף הוספות ותקונים באו בספרו "חכמת שמעון בן־סירא" (השם—על־פי המקור העברי!). שבו נדפס הגוף העברי המקורי של ספר קדמון זה עם פירוש עברי ארוך — הפירוש העברי היחידי לספר בן־סירא (הוצאת "תושיה", ווארשה תרע"ג).

חוץ מזה הדפיס ב"השלח" (כרך כ"ב) מאמר בשם "מימי מלכות פרס", שבו פרסם את הכתובת החשובה מאוד, שנמצאה בעיר יב במצרים בגוף הארמי ובתרגום עברי עם מבוא והערות.

והי הקבוצה הראשונה של ספריו ומאמריו המדעיים.

(ב) ספרים הנוגעים לתולדות־ישראל בימי־הביניים.

רד"כ עסק הרבה בתקופת־הגאונים.

חוץ ממאמרו "זכרון לגאונים קדמונים" וכן מאמרו "לתולדות־הגאונים" ("הקדם", שנה ג'), שבו עסק בשאלות־והתשובות, המיוחסות לר' האי גאון, שהרבה חכמים רצו לשלול אותן ממנו, עסק גם בראשי־המדברים של התקופה הגאונית המאוחרת. במאמרו "שאלות עתיקות" ("הגורן", חלק ה') הראה, שעוד קודם רס"ג נתרבו הכופרים בישראל, ששאלו שאלות חפשיות מאד, — שאלות, שהונחו לאחר כמה מאות שנה ביסודה של בקורת־המקרא. במאמרו "שם ושארית לגאון נעלם", שנדפס ב"אוצר הספרות" (שנה שניה) ויצא בתור מחברת מיוחדת (קראקה תרמ"ח), הגדיל את שמו של הפילוסוף הקדמון — אפשר, הפילוסוף הראשון בישראל — ר' דוד הבבלי בן מרואן אל־מִקְמָן, שעוד קודם רס"ג כבר עסק בהשלמת היהדות עם הפילוסופיה. והמאמר "לתולדות רס"ג", שהוציא ר' דוד כהנא למלאות אלף שנה ללידתו של הגאון הפיתומי (קראקה תרנ"ב), הוא ספר שלם בפני עצמו ומפיץ הרבה אור על ספר "האגרון" של ר' סעדיה גאון. ור"ד כהנא הוציא גם ספר מיוחד בשם "רבי דונש בן לברט" (הוצאת "אחיאסף", ווארשה תרנ"ד) והדפיס ב"השלח" (כרך י"ז) את הביאוגרפיה של "רבי מנחם בן סרוק", אחת מן הביאוגרפיות היותר מצוינות, שיש בספרותנו המדעית. — לסוג זה שייך גם המאמר "מקור חדש לתולדות־הכוזרים" ("השלח", כרך כ"ה), ועוד.

ומתקופת־הגאונים אל תקופת חכמי־ספרד.

ר' דוד כהנא כתב והדפיס שתי ביאוגראפיות יפות מאד: „חיי שלמה בן גבירול“ („השלח“, כרך א') „ומשה בן עזרא“ (שם, כרך י"ג). בהן אסף כל מה שידוע על שני גדולי המשוררים הללו, וגם הראה את היחסים הפנימיים של ר' משה בן עזרא אל יהודה הלוי, – דבר, שלא קדמו בו שום אדם. נוסף על זה ברר את שייכותו של שיר אחד לר' משה בן עזרא במאמר „חסד לְמִשֶׁה“ (נדפס בירחון „בן-עמי“ להד"ר קאנטור, ואתר-כך במחברת מיוחדת, פטרבורג תרמ"ז). ובמאמרו על „אוריאל אקוסטה“ („השלח“, כרך י"א) ועל „ברוך שפינוזה“ (שם, כרך כ"ה) הביא כמה וכמה ידיעות חדשות, שיש להן יחס לישראל בהולאנד ושאפשר להוכיח על-ידן, שלא כצעקה הבאה על רבני-אמסטרדם כן עשו. אך גולת-הכותרת של עבודתו במקצוע זה הוא ספרו: „רבי אברהם אבן עזרא“ (שני חלקים, הוצאת „אחיאסף“, ווארשה תרנ"ה), שיש בו מבוא ארוך, שהוא כולל את תולדותיו של הראב"ע ואת חכמתו ו„סודותיו“. בספר זה באו כל שירי-חול של הראב"ע עם הערות ופירוש מספיק. והרבה חדושים חדש ר' דוד כהנא בספר זה, שכבר בא עליו ההסכם הכללי.

להסוג השני של ספריו ומאמריו שייכים: „תולדות אליהו בחור“, שנדפס ב„השחר“ תרמ"ד; „ר' שלמה שרביט-הזהב“, שיצא בתור ספר מיוחד בהוצאת „אחיאסף“ (ווארשה תרנ"ד); „קינה לְמִשֶׁה רימוס“ (אודיסה תרנ"ג); „נספה בלא משפט“ („השלח“, כרך ד') – מעין „ענין-דרייפוס“ קדום; „ראש-פתנים“ (ב„המליץ“, תרמ"ב, ובספר מיוחד, פטרבורג תרמ"ב) – על אייִנְמַנְגֶר, ראש צוררי-התלמוד, ועוד, ועוד.

ג) ספרים הנוגעים לתולדות הקבלה והחסידות, השבתאות והפראנקיסמוס.

זוהי שלשלת ארוכה של ספרים מדעיים, שכל ספר וספר מהם נעוץ בתכנו של ספר אחר. קודם כל, נדפסו שלש „אבנים“, שעשו למחברן שם-עולם: „אבן-התועים“ („השחר“, תרל"ב, ובספר מיוחד, ווינה תרל"ג) – תולדות שבת-יצבי; „אבן-נגף“ (שם, תרל"ג, ובספר מיוחד, ווינה תרל"ד) – תולדות המקובלים מיום שנתגלה „זוהר“ ועד שבת-יצבי; ו„אבן-אופל“ (שם, תרל"ד) – על המקובלים של המאה הי"ח, על צמיחת-החסידות ועל יעקב פראנק וסיעתו. – וכעין המשך ל„האבנים“ הם המאמרים: „אור וחושך“ („בית-אוצר הספרות“, תרמ"ז) – תולדות המקובלים ליבלי פרוסטיץ וחיים מלאך ומתנגדי-הקבלה יעקב ועמנואל פראנסיס, „חברת יהודה החסיד“ („כנסת-ישראל“, תרמ"ז), „לקורות שבת-יצבי וסיעתו“ („השלח“, כרך ב'), „תועים ומתעים“ (שם, כרך ה') ו„החסידים וכת-פראנק“

(שם, כרך ז'), וכן המאמרים: „אמת ליעקב“ (שם, כרך ה' וכרך ו') ו„עדות ליהונתן“ (שם, כרך ח') – בדבר המחלוקת בין ר' יעקב עמדין ור' יהונתן אייבשיץ, כשהאשים הראשון את האחרון בשבתאות; ולסוף – המאמר „מלחמת המתנגדים בחסידים“ (שם, כרך כ'). לשלשלת זו של ספרים ומאמרים שייך גם הספר החשוב מאד, שהוציא ר' דוד כהנא בשם „מגלת-ספר“ (הוצאת „אחיאסף“, ווארשה תרנ"ז) – היא האבטוביוגרפיה של ר' יעקב עמדין, שאפשר, חוץ מן האבטוביוגרפיה „חיי-יהודה“ של ר' יהודה אריה מודינה, שהוציא אברהם כהנא, אין חשובה ממנה בספרות העברית. וכל הספרים והמאמרים הללו (זולת „מגלת-ספר“, כמובן) נעשו חבור חשוב אחד בשם: „תולדות המקובלים, השבתאים והחסידים“, שני כרכים, הוצאת „מוריה“, אודיסה תרע"ג-תרע"ד.

אלה הם שלשת סוגי הספרים והמאמרים העוסקים בחקירת ההיסטוריה הישראלית לכל תקופותיה, שהוציא ר' דוד כהנא במשך קרוב לחמשים שנות עבודתו הספרותית. ואולם הוא כתב עוד כמה ספרים ממין אחר, שיש להם ערך מרובה. כאלה הם, למשל, ספריו החשובים, שנדפסו ב„האסיף“: „משלי-עם“ – פתגמים עבריים מקוריים, שיש להם צורה עממית, ו„יונה הומיה“ – ספר כולל את כל המקומות, שבהם נמשלה כנסת-ישראל ליונה. בניו-יורק הוציא בשנת תרמ"ט ספר „חכמת-יהודה“, שהוא כולל דברי וכוח בין יהודים ונוצרים, ומסבה מובנת לא קרא שמו עליו מפורש ואך חתם שמו דנ"א. – חשוב הוא גם מאמרו „ליליינטאל והשכלת היהודים ברוסיה“ („השלח“, כרך כ"ז), ועוד כמה וכמה מאמרים על ענינים מדעיים, שהדפיס ושנשאר בכתב-יד מוכנים לדפוס (מהם נדפס אחר פטירתו מאמרו: „וויכוחים דתיים בימי הרמב"ן“, „השלח“, כרך ל"ב, עמ' 357-372).

ג.

שונים הם ערכם וחשיבותם של שלשת סוגי-הספרים המנויים למעלה. בסוגי-הספרים הראשון נראה לנו ר' דוד כהנא כאדם חרד על מסורת-אבות ורוצה להציל את המקובל במשך כמה דורות. על-פי רוב, לא צדק בהשקפתו זו והוא מעוות את הכתובים ואת העובדות ומכריחם להתאים אל השקפתו. ופעמים שהוא מגלה, בהשתדלותו לחזק את המסורת, חוסר ידיעה במקצוע של החקירה האירופית החדשה והחפשית: ניכר הדבר, שהוא אבטודידאקט ולא שמש את חכמי-המערב היושבים בקתדרה. אבל יש שהשקפתו נכונה ושהחוקרים החפשיים גדשו סאת-ה„חפשיות“ ונתרחקו מן האמת המדעית מתוך מדעיות יתרה. על כל פנים, אם צדק או לא צדק בהגנתו על המסור והמקובל, –

אחת ראוי להגיד: לא מפני אדיקות יתרה באמונות קדומות הוא מגן על המסורת, אלא מפני שחביב עליו כבוד האומה והוא רואה בשאיפתם של חכמי העמים וחכמי המערב מישראל ההולכים בעקבותיהם לאחר את המוקדם – נטיה להפחית את קדמותה של אומתנו ואת עתיקותם של קדשיה הרוחניים. ואולם בסוגיה הספרים השני – בכל הנוגע לחקירת ימי הביניים מתקופת הגאונים דרך תקופת ספרד עד תקופת הקבלה והחסידות – חדש ר' דוד כהנא הרבה והרבה דברים, שהודו להם חכמים. אביא כאן דוגמאות אחדות.

כבר הזכרתי את השאלות והתשובות של ר' האי גאון, שנחשבו למזויפות, ור' דוד כהנא השתדל להראות, שהן שייכות לר' האי גאון, והנה בימים האחרונים דוקה נדפס מאמר חשוב על ר' האי גאון למר ישראל אפרת, והמחבר נוטה לדעתו של ר' דוד כהנא, אף על פי שלא ראה עוד את מאמרו של ר' דוד כהנא ב"הקדם" האחרון⁽¹⁾.

שד"ל ודוקס, ועוד, אמרו, שבשיר השני של דונש, שמתחיל: „לדורש החכמות, בעצות ומזמות“, מכיין דונש אל מנחם בן סרוק, כי מתחילה יצא להללו ואחר כך לגנותו. אבל ר"ד כהנא הראה, שטעו בזה. בתחלת השיר מהלל דונש לא את מנחם, אלא את ר' סעדיה גאון, ואחר כך הוא מדבר משפטים עם מנחם. והפרופ' המנוח ב"ז באכר, המומחה הגדול בשאלות הללו, הודה לדבריו של ר"ד כהנא⁽²⁾.

בשנת תרמ"ה הדפיס ר' שניאור זק"ש בספר „קובץ על יד" שיר קדמון, שנמצא בוואטיקאן ומתחיל: „טרם עצי-עדן בצין יפרחו“, ולא ידע מי מחברו של השיר, אלא שהחליט, שהשיר נכתב לכבודו של הראב"ע. אז בא ר"ד כהנא והראה במאמרו הנזכר „חסד למשה“, ששיר זה שייך לר' משה בן עזרא, שחבר אותו לכבוד הגביר ר' אברהם בן מאיר קמניל ממאראגוסה. לדעתו זו של ר"ד כהנא הודו כל החוקרים, ואמנם, אחר כך מצא הפרופ' ד"ר אברהם ברלינר שיר זה בכתב-יד בתוך השירים של משה בן עזרא – ומעניין הדבר: את דעתו זו של ר"ד כהנא הביא גם אָרְנֵסְט רְנָאן בשם ר"ד כהנא בספרו:

Les écrivains juifs français du XIV-e siècle. Paris 1893.

בתולדותיו של ר' משה בן עזרא, שהדפיס ר"ד כהנא ב"השלח", גלה, בכלל, חדשות, הוא הראה, שהשיר הראשון, שכתב ר' יהודה הלוי,

(1) ע"י „הש"ל

(2) ע"י ספרו

היה ערוך לר' משה בן עזרא ושעל-ידו נקשרו שני משוררים אלה בקשרי אהבה וידידות כשיקר וְגַטָּה לְגֵרְמָנִים. וכן הראה, שהשיר המפורסם של ר' יהודה הלוי: „דבריך במור עובר רקוחים“, ערוך אף הוא לרמב"ע, שעבב אותו מלנסוע לארץ-ישראל. ועל-ידי כך קבלה הכרת כל מהותו של רמב"ע צורה אחרת.

גם בדבר ר' שלמה בן גבירול חדש ר"ד כהנא לא מעט. הנה ערך בן-גבירול לר' שמואל הנגיד שיר קטן, שמתחיל: „שמואל! מת בנו לברט וכו' ותחכם ותאמר, כי אלוה עוז וגם קנא“. ונעלמה כוונתו מכל החוקרים. ואולם ר"ד כהנא הראה במאמרו הנזכר „משה בן עזרא“, שכוונתו אל השיר, שכתב הנגיד ושמתחיל: „אלוה עוז ואל קנא“. והרבה חכמים, ובראשם הפרופ' דוד קויפמאן, הודו לדבריו.

ומרובים יותר ויותר הם חדושי של ר"ד כהנא בכל הנוגע לר' אברהם בן עזרא. למשל: הרבה חוקרים אמרו, שבכחו של הראב"ע היה לכתוב רק שירים קטנים, אבל לא הספיק לו כשרונו לכתוב שירים גדולים. ואולם עוד בשנת תר"ז (1857) מצא דוקס מקצת משיר של הראב"ע, שמתחיל „בשם אל, אשר יצר והעוז לאמרותיו“, ולא היה ידוע כמה בתים חסרים בו. אך ר"ד כהנא טרח ויגע ומצא בשנת תרנ"ד, לאחר ל"ז שנים מיום שנדפסה מקצת השיר, את כתב-היד בשלמותו, – והנה הוא שיר גדול מבני-הענק בעל קנ"ט בתים. ובכן שוב אין יסוד להשקפה הישנה על הראב"ע בתור משורר. החוקרים נמנו וגמרו, שבנו יחידו של ר' אברהם בן עזרא, יצחק, המיר דתו בחיי-אביו. בא ר"ד כהנא והראה, שבנו של הראב"ע היה יהודי ומת יהודי, ורק אויב אחד הוציא עליו לעז, שעזב את היהדות⁽¹⁾.

כמו כן הסיר ר"ד כהנא חשד-חנם מעל המשורר ר' שלמה דאפיארה, שחשדוהו בהמרת-הדת: הוא הוכיח, שר' שלמה דאפיארה לא המיר דתו מעולם⁽²⁾. ר' דוד כהנא השלים את התחלת ספר האגרון לר' סעדיה גאון, שאצל שאר החוקרים נפסק באמצע⁽³⁾. ובכמה וכמה ספרים ושירים קדמונים הכניס תקונים והגהות ובאורים חשובים. בעבודה מדעית מרובה כזו מן הנמנע היה, שלא יטעה לפעמים. ידיעתו המועטת בדקדוק היתה מכשילתו לעתים קרובות; וכן גרם לטעויותיו גם העדר התקנה מדעית אירופית. אבל כבר ראינו, שהרבה והרבה פעמים הודו חכמים בחדושי ובהערותיו ובאוריו, וחכמים מערביים גדולים כדוד קויפמאן, ד"ר נ. ברי"ל, ר' ב"ז באכר ור"ש קרויס

(1) ע"י כפרו „רכי אברהם א"ע“ כרך שני (עמ' 78), ומאמרו ב„הנור“, ספר ששי (עמ' 74).

(2) ע"י מאמרו „חשד-חנם“ ב„השלח“, כרך ג' (עמ' 190–192).

(3) ע"י ספרו: „לתולדות רס"ג“, עמ' 18.

כתבו לו מכתבים מלאי כבוד ותהלה, — מה שלא הורגלו לעשות לחכמי-רוסיה, ומכאן יש להכיר את החשיבות המרובה של ספריו ומאמריו מן הסוג השני. ואולם מבחר עבודתו המדעית הם הספרים והמאמרים מן הסוג השלישי — ה„אבנים“ וכל ה„מלואים“ שלהן. באותו זמן, שבא ר' דוד כהנא לדרוש ולחקור בתולדות הקבלה והחסידות — בתחילת שנות השבעים למאה שעברה, — היו המשכילים שבישראל מתיחסים אל שתי אלו כאל הזיות תפלות ומזיקות, או כאל דברי-שטות וענייניט של מה-בכך. ביחוד היתה החסידות לבוז ולחרפה לכל יהודי „משכיל“, ואנשי-המדע מישראל לא רצו אף לדעתה. אחד היה ר' אליעזר צווייפל, שבספרו „שלום על ישראל“ הביע דעה אחרת על הקבלה והחסידות מזו שהיתה מוסכמת אצל חכמי-הזמן; אבל חכם מופלא זה היה יותר חשבן וחקרן משהיה איש-מדע. הראשון, שנגש אל החסידות בקנה-המדה המדעי, היה ר' דוד כהנא ב„אבנים“ שלו. כל אלה, שבשנות השמונים והתשעים עסקו בחסידות לשם המדע, מדובנוב עד הורודצקי, או אף לשם השירה שבה, מפרץ וברדיצ'בסקי עד יהודה שטיינברג, מושפעים בדרך ישרה או בלתי-ישרה מספריו של ר' דוד כהנא ב„השחר“, הוא הניח יסוד להשקפה חדשה על המסתורין הישראליים בכלל ועל הבעש"ט ותלמידיו בפרט. הוא הפיץ את אור-המדע על כל הפנות החשכות של היהדות ההרגשית. לא קשט ולא יפה את הקבלה והחסידות ואת מחזיקיהן יותר מדאי, ראה את כל צד החושך והשלילה שבהן; אבל ביחד עם זה לא בז להן ולא לגלג עליהן והראה גם את הצד החיובי שבהן לעומת הפלפול היבש של רבני-הזמן וגאוניו. לא לחנם עשו לו ה„אבנים“ שם גדול ולא לחנם זכו זמן מועט קודם מיתתו לצאת כולן בהוצאה חדשה עם „אבני מלואים“, הוספות ותקונים הרבה בשם: „תולדות המקובלים, השבתאים והחסידים“, כאמור. זהו עתה ספר חשוב מאד, שמקיף את כל תולדות התנועות הדתיות שלנו מיום שנתפרסם ה„זוהר“, כלומר מיום שירדה הפילוסופיה מגדולתה בישראל, ועד היום, שבו פסקה מלחמת המתנגדים בחסידים—מחוסר לוחמים... מימי יוסף דילה ריינה ועד תנועת-ההשכלה בישראל בימי ליליינטאל ואילך — משך-זמן-ארוך של כארבע מאות שנה — מוליך אותנו ספר זה דרך ארחות עקלקלות ומראה לנו את כל השבילים הנסתרים ואת כל המבואות האפלים ואת כל הסימטות הצרות, שעבר בהם הרעיון הדתי העברי המקורי, עד שבאה תקופת-ההשכלה והטתה את זרם החיים הרוחניים של ישראל לצד חדש לגמרו. אילמלא חבר ר' דוד כהנא אלא ספר זה, יותר נכון — קבוץ של ספרים זה, כבר היתה לו הזכות להחשב לאחד מבוני חכמת-ישראל.

ר' דוד כהנא היה בעל מלאכה אחת ובעל לשון אחת. מימיו לא עסק בשום ענין ספרותי מחוץ לחכמת-ישראל במובנה הרחב ומימיו לא כתב בשום לשון אחרת זולת העברית.

ר' דוד כהנא היה מזקני חכמי-ישראל. צורת מאמריו היתה הצורה הישנה של ספרי-ישראל, וכך היה גם סגנונו. שלא היה נקי משבושים וברבריסמים והיה יבש קצת. ואולם הוא לא היה חוקר-קדמוניות יבש בעצם. כשהיה בוחר באיזה ענין מדעי היה מעבד אותו באופן אובייקטיבי גמור, כראוי למדע אמתי. אבל בוחר היה תמיד דבר, שיש בו רוח-חיים, דבר, שיש לו יחס ידוע – ולא יהא אלא רחוק – אל חייה-הווה, ולכל הפחות – אל התרבות העברית הקדומה. דקדוקי-מלות ופולפולים דקים על עיונים מופשטים לגמרי אינם מושכים את לבו. ואת הכל הוא כותב בפשטות גמורה, כדבר איש אל רעהו. מביא הוא, אמנם, ציונים הרבה; אבל רק מפני שיש הכרח בזה, מפני שבלעדיהם אין להן, להחלטות-המדע, על מה שתסמוכנה. ואולם מונע הוא את עצמו מציטאטים יתרים, מאותיות לועזיות להתהדר בהן, מרבויות-שמות ומכל מה שיש בו מן ההתגדרות וההתפארות וההתרברבות. על-כן נבלעים חדושו לפעמים ולא נודע, כי באו אל קרב מאמריו. על-כן מתקשטים זרים לפעמים בנוצות שלו, אלא שהם יודעים למשוח אותן בצבע חדש, יותר קרוב לרוחם של קוראי-זמננו... אבל מי שהעיקר בעיניו – התוכן ולא הצורה החיצונית, אי-אפשר שלא יוקיר את עבודתו המדעית, שכולה היתה מכוונת לתכלית אחת ויחידה – להפיץ אור בהיר על התקופות היותר יציריות של דברי-ימי-ישראל ועל גדולי הפועלים והיוצרים הישראליים של כל הזמנים.